

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

FTAXP / МРНТИ / IRSTI: 03.41.91

ӘӨЖ / УДК / UDC 903.5(574)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.023>

М.К. Суюндиқова ^{*1}, Ж.Р. Утубаев ²

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы,

e-mail: makpal1226@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы,

e-mail: utubaev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

АРШАЛЫ-2 ҚОНЫСЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕН

Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан Аршалы-2 ерте темір дәуірі қонысынан тіркелген керамикалық материалдарға жүргізілген морфологиялық және техника-технологиялық талдау нәтижелері қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты қыш ыдыстардың типологиясын, жасалу жолы, белгілі бір мақсатта қолдану аясын анықтау және оларды Орталық Қазақстандағы өзгеде сақ дәуірімен мерзімделетін қоныстардың материалдарымен салыстыру болып табылады. Зерттеу жұмысында қойылған мақсатқа жету үшін морфологиялық, салыстырмалы және А.А. Бобринскийдің техника-технологиялық талдау әдістері жүргізілді. Зерттеу нәтижесі Аршалы-2 қонысының керамикалық кешені негізінен асханалық мақсаттағы жабық пішінді көзелер мен ашық пішінді банка тәрізді ыдыстар екендігін көрсетті. Ыдыстардың сомдалуы, олардың беттеріне түсірілген өрнек түрлері, саз құрамы анықталды. Сондай-ақ бастыпқы шикізат қоспасына құм аралас саз, минералдық және органикалық қоспалардың көп қолданылғандығын көрсетті. Техника-технологиялық талдау нәтижесі ыдыстарды құрастыруда саз таспаларды жапсыру тәсілімен орындалғандығын анықтады. Аршалы-2 керамикасының пішіні және жасалу техникасына қарай жақын баламалары Орталық Қазақстандағы өзгеде сақ дәуірі қоныстарының материалдарымен ұқсас келеді. Сонымен қатар кейбір технологиялық ерекшеліктер жергілікті қыш жасау дәстүрінің тұрақты болғанын және көршілес өңірлермен мәдени байланыс жасағанын көрсетеді. Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесі Сарыарқаның ерте темір дәуіріндегі қыш өндірісінің ерекшелігін, шаруашылық-мәдени үдерістерін және көрші өңірлермен мәдени байланыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Аршалы-2 қонысының керамикалық кешені Орталық Қазақстандағы сақ дәуірі тұрғындарының материалдық мәдениетін, қыш жасау дәстүрінің даму деңгейін сипаттайтын маңызды археологиялық дерек көзі болып табылады.

Кілт сөздер: Орталық Қазақстан, Аршалы-2, қоныс, археология, керамикалық материалдар, морфологиялық талдау, техника-технологиялық талдау, асханалық ыдыстар, көзе, банка тәрізді ыдыс, саз қоспасы.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026жж. арналған ЖТН BR24992951 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы жобасы шеңберінде дайындалды.

М.К. Суюндигова ^{*}1, Ж.П. Утубаев ²

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г.Алматы, Казахстан,
e-mail: makpal1226@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

²Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г.Алматы, Казахстан,
e-mail: utubaev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕНИЯ АРШАЛЫ-2

Аннотация

В статье рассматриваются результаты морфологического и технико-технологического анализа керамических материалов, зафиксированных на поселении Аршалы-2, расположенном в Центральном Казахстане и относящемся к эпохе раннего железа. Основной целью исследования является определение типологии керамических сосудов, способов их изготовления и предполагаемого назначения, а также сравнение полученных материалов с керамикой других поселений Центрального Казахстана, датируемых сакским временем. Для проведения исследования были использованы морфологический, сравнительный и технико-технологический методы анализа по А.А. Бобринскому. В результате исследования установлено, что керамический комплекс поселения Аршалы-2 в основном представлен закрытыми формами кухонной посуды – кувшинами, а также открытыми сосудами баночного типа. Были рассмотрены особенности изготовления сосудов, виды орнамента, нанесенного на их поверхность, и состав глиняного сырья. Анализ показал, что в исходную сырьевую массу чаще всего добавлялись песчаная глина, минеральные и органические примеси. Результаты технико-технологического анализа показали, что при формовке сосудов использовался способ налепа глиняных лент.

По форме и технике изготовления керамика Аршалы-2 имеет близкие аналогии среди материалов других поселений Центрального Казахстана сакского времени. Вместе с тем отдельные технологические особенности свидетельствуют о сохранении местных традиций изготовления керамики и наличии культурных связей с соседними регионами.

Полученные результаты позволяют лучше понять особенности гончарного производства Сарыарки в эпоху раннего железа, а также хозяйственно-культурные процессы и связи с соседними регионами. Керамический комплекс поселения Аршалы-2 является важным археологическим источником для изучения материальной культуры населения сакского времени Центрального Казахстана и развития местных традиций изготовления керамики.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, Аршалы-2, поселение, археология, керамические материалы, морфологический анализ, технико-технологический анализ, столовая керамика, кувшин, сосуд баночной формы, состав формовочной массы.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR24992951 Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 годы.

M. Suyundikova¹*, Zh. Utubayev²

¹Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: makpal1226@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

²Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: utubaev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

THE CERAMIC COMPLEX OF THE ARSHALY-2 SETTLEMENT

Abstract

The article discusses the results of the morphological and technological analysis of ceramic materials recorded at the Early Iron Age settlement of Arshaly-2 in Central Kazakhstan. The main aim of the study is to determine the typology of the ceramic vessels, their manufacturing techniques and possible uses, and to compare the materials with ceramics from other Saka-period settlements in Central Kazakhstan. To achieve this aim, morphological, comparative, and A.A. Bobrinsky's technological analysis methods were used. The study showed that the ceramic assemblage from Arshaly-2 mainly consists of closed forms of kitchenware, including jugs, as well as open vessels of jar-like form. The study examined the manufacturing techniques, types of ornamentation on the vessel surfaces, and the composition of the clay raw material. The analysis showed that sandy clay, mineral, and organic tempers were most commonly added to the initial raw material. The results of the technological analysis indicate that the vessels were formed by joining clay strips. In terms of shape and manufacturing technique, the ceramics from Arshaly-2 have close parallels among the materials from other Saka-period settlements in Central Kazakhstan. At the same time, certain technological features point to the persistence of local pottery-making traditions and cultural contacts with neighbouring regions.

The results of the study contribute to a better understanding of Early Iron Age pottery production in Saryarka, as well as the economic and cultural processes and contacts with neighbouring regions. The ceramic assemblage from Arshaly-2 is an important archaeological source for studying the material culture of the Saka-period population of Central Kazakhstan and the development of local pottery-making traditions.

Keywords: Central Kazakhstan, Arshaly-2, settlement, archaeology, ceramic materials, morphological analysis, technological analysis, domestic pottery, jar, jar-shaped vessel, paste composition.

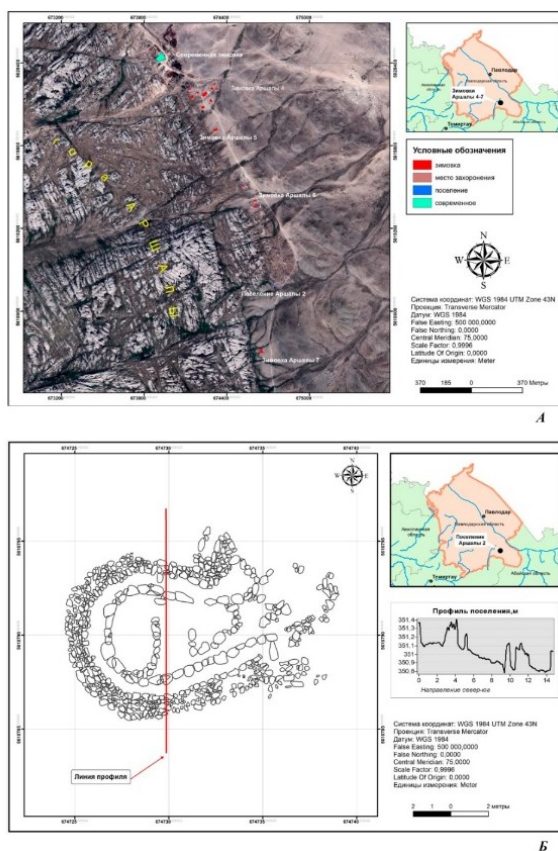
Acknowledgements: *This study was carried out within the framework of the Program-Targeted Funding Project BR24992951 of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026.*

Кіріспе. Соңғы онжылдықта Сарыарқа аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде ерте темір дәуірімен мерзімделетін жаңа қоныстар анықталып, кешенді қазба-зерттеу жұмыстары атқарылуда. Бұрын сақ тайпаларының археологиялық мәдениетін негізінен жерлеу ескерткіштері арқылы зерттеу басым болса, кейінгі кезеңде анықталған қоныстық ескерткіштер олардың қоныстану жүйесін, тұрғын үй құрылысының ерекшеліктерін, шаруашылығы мен табиғи ортаға бейімделуін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді.

Осындай ескерткіштердің бірі Сарыарқаның шығыс бөлігінде орналасқан Аршалы-2 қонысы. Ескерткіш Павлодар облысы, Май ауданы, Жұмыскер елді-мекенінің аумағындағы

Аршалы қыстауынан оңтүстікке қарай 2,4 км қашықтықта орналасқан. Қоныс Аршалы қырының шығыс бөлігіндегі кең алқапты алып жатыр. Оның оңтүстік-батысынан шамамен 100 м жерде табиғи бұлақ ағып өтеді. Географиялық жағдайы бойынша қоныстың үш жағы аласа тау жоталарымен қоршалып, шығыс бөлігі ашық жазық болып келеді. Мұндай табиғи орта ежелгі тұрғындардың шаруашылығына, ең алдымен мал шаруашылығын жүргізуге қолайлы болған.

Аршалы қырындағы алғашқы археологиялық барлау жұмыстары 2020 жылы жүргізіліп, нәтижесінде бірнеше жаңа археологиялық нысандар анықталды [1, 20-б.]. Осы зерттеулер барысында анықталған Аршалы-1 қонысында 2023 жылы археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, тіркелген материалдар ғылыми айналымға енгізілді [2]. 2024 жылғы кешенді барлау жұмыстары барысында Аршалы 2 қонысы анықталып, ерте темір дәуірімен мерзімделетін жаңа археологиялық ескерткіш ретінде тіркелді. 500 ш.м. жерді алып жатқан ескерткіш аумағында барлығы үш нысан тіркелді (1-сурет).

Сурет 1. Аршалы тау жүйесінде орналасқан ескерткіштер. А - Ескерткіштердің ортофото жоспары; Б - Аршалы 2 қонысының қазбадан кейінгі жоспары

Рис. 1. Археологические памятники горного массива Аршалы.

А – ортофотоплан памятников; Б – план поселения Аршалы-2 после раскопок

Fig. 1. Archaeological sites in the Arshaly mountain range.

A – orthophoto plan of the sites; B – post-excavation plan of the Arshaly-2 settlement

Оның екеуі қоныстың орталық бөлігін алып жатса, біреуі ескерткіштің оңтүстік-батыс жағында, тауға жақын орналасқан. № 1 құрылыс шеңбер пішінді, диаметрі 11 м, биіктігі 0,1-0,15 м. № 1 құрылыстан оңтүстік-батысқа қарай 10 м қашықтықта № 2 нысан орналасқан. Ол шаршы пішінді болып келеді, өлшемдері 6×6 м, сақталған биіктігі шамамен 0,3 м. Қабырғалары екі қатар таспен қаланған, ал ішкі бөлігі ретсіз шашылған тастармен толтырылған. № 1 және № 2 нысандардың ерте темір дәуіріне жататындығы олардың жоспарлану ерекшеліктері мен беткі қабатынан жиналған археологиялық материалдар негізінде

анықталды. Ескерткіш аумағынан сақ дәуіріне тән қыш ыдыс сынықтары мен тас құралдары анықталды. № 3 нысан көлемі жағынан қоныстағы ең ірі құрылыс болып табылады. Ол тікбұрыш пішінді, өлшемдері 10×12 м, сақталған биіктігі 0,45 м. Құрылыстың іргетасы тастардан қаланған. Кейбір бөліктерінде саман кірпіштен тұрғызылған қабырғалардың қалдықтары сақталғаны байқалады (2-сурет).

Сурет 2. Аршалы 2 қонысындағы тұрғын үйдің қазбадан кейінгі көрінісі

Рис. 2. Жилое сооружение поселения Аршалы-2 после раскопок

Fig. 2. Post-excavation view of the residential structure at the Arshaly-2 settlement

Қазба авторлары нысан аумағынан тіркелген жұқа әйнек сынықтары мен темір бұйымдардың фрагменттері негізінде құрылыстың кейінгі этнографиялық кезеңге жатады деп тұжырымдайды [3, 135–158-б.].

Аршалы-2 қонысының орналасу ерекшелігі мен жоспары Сарыарқаның ерте темір дәуірі қоныстарымен ұқсас болып келеді. Ұлытау, Ерейментау, Қарқаралы, Баянауыл және Шыңғыстау секілді аласа таулы өңірлерде анықталған ерте темір дәуірінің қоныстары табиғи-географиялық жағдайлары, топографиялық орналасуы және шаруашылығының ортақтығымен сипатталады. Таулы өңірлердегі бұлақтар мен өзен аңғарлары, кең жайылымдық алқаптар ерте темір дәуірі қоныстарының қалыптасуына қолайлы жағдай жасаған.

Аршалы мен одан батысқа қарай орналасқан Ақшимаң тауының аралығын кең шұрайлы жайылымдар алып жатыр. Кең жайылымдардың жыл бойы мал жаюға қолайлылығы сол уақытта маусымдық емес, ұзақ мерзім пайдаланылған қоныстардың қалыптасуына ықпал еткен [4, 6-б.].

Материалдар мен әдістер. Мақаланың негізгі материалы Орталық Қазақстанда орналасқан Аршалы-2 қонысында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында тіркелген керамикалық материалдар құрайды. Зерттеу барысында археологиялық қазбадан тіркелген барлығы 281 қыш ыдыс фрагменті оның ішінде 27 ернеу, 248 бүйір және 4 түп бөлігі, сондай-ақ екі ұршық басы, бір қақпақ фрагменті мен бір шүмектің бөлігіне морфологиялық және техника-технологиялық талдау жүргізілді. Зерттеу барысында морфологиялық, салыстырмалы және техника-технологиялық талдау әдістері қолданылды.

Морфологиялық талдау барысында керамикалық материалдардың жалпы пішіні, өлшемдік көрсеткіштері (ауыз, түп диаметрі, қабырға қалыңдығы), жасалу ерекшеліктері қарастырылды. Сонымен қатар, қыш ыдыстар функционалдық мақсатына қарай жіктеліп, типологиялық

топтарға бөлінді. Әрбір ыдыс фрагментінің пішіндік ерекшеліктері сипатталып, өлшемдері алынды және олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы Аршалы-2 қонысындағы керамикалық материалдардың басқа ескерткіштердің керамикалық кешендерімен салыстырылды. Нәтижесінде олардың ортақ белгілері мен ерекшеліктері айқындалып, қыш ыдыстардың жақын аналогтары, таралу аймағы және мәдени байланыстары жөнінде қорытындылар жасалды.

Техника-технологиялық талдау А.А. Бобринскийдің әдістемесі негізінде жүргізілді. Зерттеу барысында бастапқы шикізаттың құрамы, саз қоспалары, қалыптау массасының құрамы, ыдысты құрастыру тәсілдері, қыш ыдыстардың бетінің өңделуі және күйдіру түрі секілді технологиялық көрсеткіштер қарастырылды. Сонымен қатар ыдыстардағы өрнектердің ерекшеліктері олардың түрі, орналасуы және түсіру техникасы бойынша сипатталды [5, 8–11-б.].

Нәтижелер мен талқылау. Морфологиялық талдау нәтижесі Аршалы-2 қонысынан анықталған қыш ыдыстардың барлығы асханалық мақсатта қолданылған. Атап айтқанда жабық пішіндегі көзе және ашық пішіндегі банка тәрізді ыдыстар екендігін көрсетеді. Солардың ішінде саны жағынан банка тәрізді ыдыстар басым. Яғни, банка тәрізді ыдыстар 25,9%, көзе 18,5%, ал белгісіз фрагменттердің үлесі 55,6%-ы құрады.

Өрнектелген қыш ыдыстардың ішінде түйінді інжу тәрізді (жемчужный) өрнек басым (40,7%). Сонымен қатар ойықша түріндегі өрнектер (22,2%), сызып салынған өрнектер (14,8%), тырнақ іздері тәрізді (11,1%) және шаншып түсірілген өрнектер (3,7%) құрайды.

Ыдыстардың жақын баламасы сақ дәуірі қоныстарының басқа материалдарымен ұқсас болып келеді. Көзе мен банка тәрізді ыдыстардың басым болуы Едірей-1, Керегетас-2 және Қызылсуир-2 қоныстарынан алынған материалдармен өте жақын. Сонымен қатар бұл нәтиже жартылай көшпелі тұрғындардың шаруашылық қажеттіліктерін қамтамасыз етуге арналған ыдыс түрлерінің кең таралғанын көрсетеді [16, 119-б.]. Сондай-ақ ыдыстардың ернеулеріндегі морфологиялық белгілері де өңірлік ерекшелікті аңғартады. Әсіресе жалпақ болып келген ернеулердің басымдығы Абылай қонысының материалдарына жақын [14, 28-б.]. Аталмыш ерекшелік өңірдегі қыш жасау дәстүрінің тұрақты болғанын көрсетеді.

Техника-технологиялық талдау нәтижесі Аршалы-2 қонысынан тіркелген керамикалық кешенінің шикізат құрамы әртүрлі екендігін көрсетеді. Ондағы басым үлесті құмды саз құрайды (33,3%), одан кейін дала шпаттары араласқан саз (25,9%) және жақсы иленген тазартылған саз (22,2%). Сонымен қатар ұсақ жұмырланған құм араласқан саз (11,1%), слюдалы саз (7,4%) және талькті саздан жасалған бір ғана үлгі (3,7%) тіркелді.

Қалыптау массасының құрамын талдау барысында негізгі қоспа ретінде майда тас пайдаланылғаны анықталды (77,8%). Оның ішінде кварцитті тас – 33,3%, құрамы анықталмаған тас – 29,6%, гранитті тас – 14,8% құрайды. Сондай-ақ құм (14,8%), құрғақ саз (3,7%) қолданылған, ал үлгілердің 3,7%-ында көзге көрінетін минералдық қоспалар анықталмады. Органикалық қоспалар керамикалық кешеннің 81,5% кездеседі, оның ішінде 11,1% жануар қиы екендігі анықталды.

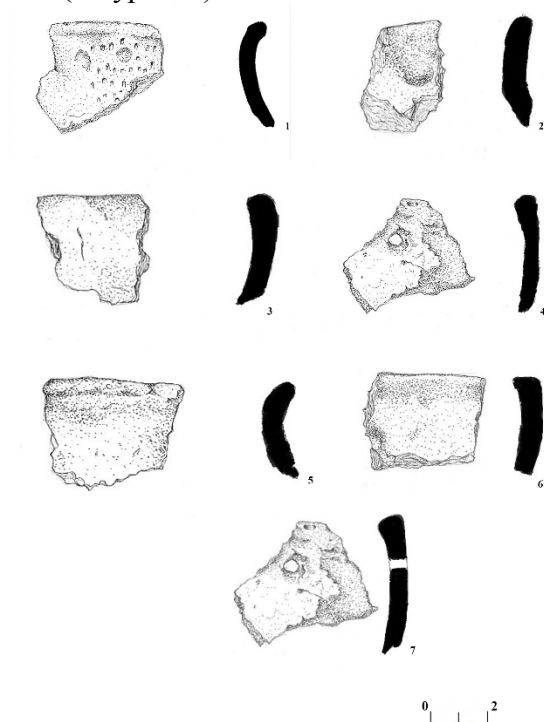
Ыдыстарды құрастыру технологиясын зерттеу нәтижесінде саз кесектерін жапсыру (поскутно-комковатый) әдіс (21,4%) басым екені белгілі болды. Сонымен қатар таспалап жапсыру (7,1%), жгутпен қалыптау (3,6%) тәсілдері тіркелді. Ыдыстардың түп бөліктерінің өте аз тіркелуіне байланысты ыдыстарды түбінен жоғары қарай көтеру арқылы жасалған ыдыстардың пайызы 7,1% құрайды [3, 135–158-б.].

Аршалы-2 қонысынан тіркелген барлық қыш ыдыстардың *морфологиялық және технологиялық* ерекшеліктері негізінде олардың функционалдық мақсаты бойынша асханалық ыдыстар тобындағы көзе және банка пішінді ыдыстар екендігі анықталды. Сонымен қатар, ыдыстар пішіндік ерекшеліктеріне қарай ашық және жабық пішінді болып екі топқа жіктелді. Бұл топтар рим цифрларымен белгіленді: I – жабық пішінді ыдыстар, оған көзелер енгізілді; II – ашық пішінді ыдыстарға банка тәрізді ыдыстар жатқызылды. Ыдыс түрлері бас әріптермен белгіленді: К – көзе, Б – банка тәрізді ыдыс. Өз кезегінде олар морфологиялық ерекшеліктеріне қарай кіші типтерге бөлініп, латын әріптерімен (a, b, c, d және т.б.) белгіленді.

I топ. Жабық пішінді ыдыстар. Көзелер (К.I). Көзелердің барлығына тән белгі – жоғарғы бөлігінің сыртқа қарай орташа деңгейде иілуі және мойын бөлігінің айқын ажыратылмауы болып табылады. Ернеу бөлігінің пішімделу ерекшеліктеріне қарай көзелер екі түрге бөлінеді (3-сурет).

К.I.a. түрі. Бұл түрге жататын көзелердің ернеу жиектері дөңгелек пішінді, сәл қалыңдатылып, сыртқа қарай қайырылған. Ернеуі қимасында дөңгелек болып келеді (3-сурет: 1–5). Аталмыш түрдегі көзелердің ернеу диаметрлері 12-15 см. Пішіні дөңгелек келген ыдыстар мойын тұсында сәл тарылып, жоғары қарай қайта кеңейе түседі. Түсі қызғылт-қоңыр. Сыртқы беті тегіс емес, дөрекі сомдалған.

К.I.b. түрдегі көзелердің ернеу жиегі тегіс, жалпақ келген. Қимасында төртбұрыш тәрізді келген (3-сурет: 6,7). Пішіндері цилиндр тәрізді көзелердің ернеу диаметрлері 11-14 см. Бұл түрдегі көзелердің бірінде мойын бөлігінде диаметрі 1 см болатын жөндеуге арналған саңылау түсірілгенін аңғаруға болады (3-сурет: 7).

Сурет 3. Аршалы-2 қонысынан табылған көзе ыдыстарының түрлері

Рис. 3. Типы горшков, обнаруженных на поселении Аршалы-2

Fig. 3. Types of pots discovered at the Arshaly-2 settlement

II топ. Ашық пішінді ыдыстар. Банка тәрізді ыдыстар (Б.II). Ыдыстардың барлығының пішіні цилиндр тәрізді. Ыдыстардың ернеу диаметрлері 11-13 см. Жоғарғы бөлігінің пішімделуіне қарай көзелер төрт түрін бөліп қарастыруға болады (4-сурет).

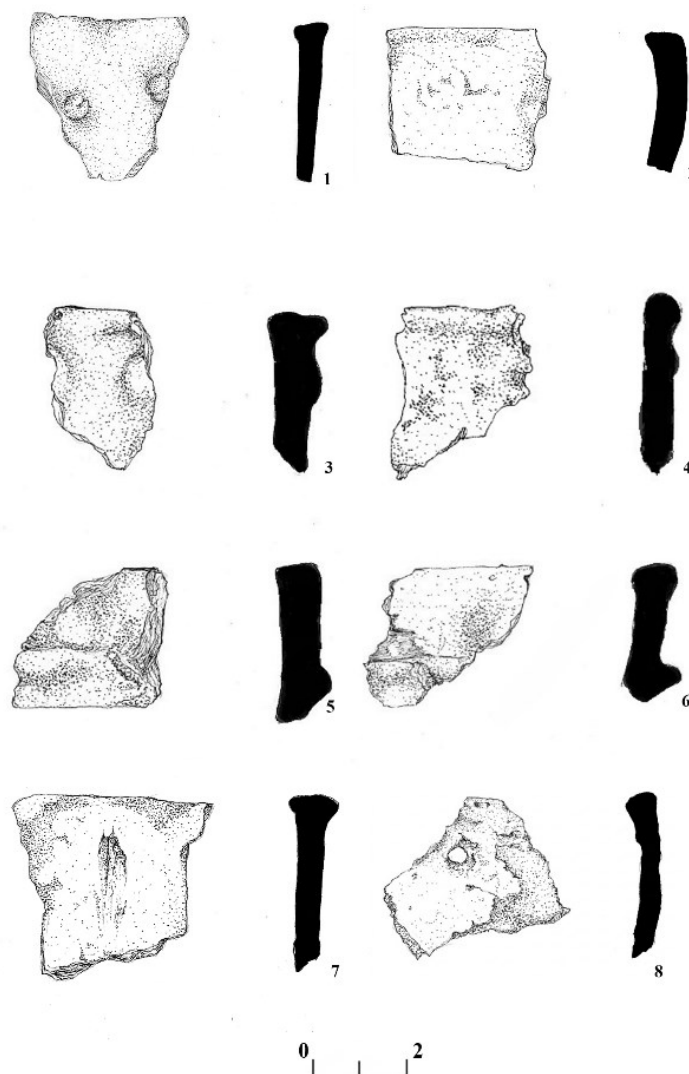
Б.II. a. – түбінен жоғары қарай тік көтерілген ыдыстың ернеуі қимасында «Т» тәрізді (4-сурет: 1,7).

Б.II. b. – бүйірі дөңгелек, сәл шығыңқы болып келген үлгілердің ернеу жиегі төрт бұрышты, ішке қарай еңкіш етіп сомдалған (4-сурет: 2,8). Ыдыстардың бірінде жөндеуге арналған диаметрі 1 см болатын саңылау бар.

Б.II. c. – аталмыш түрдегі ыдыстар сүйір келген шығыңқы білеулі жапсырмасымен ерекшеленеді (4-сурет: 5,6). Түбінен жоғары қарай тік көтерілген ыдыстың жоғарғы бөлігі сәл ішке еңкіш орналасқан. Ернеуі қимасында төрт бұрышты.

Б.II. d. – жоғарыда тоқталған үлгілерден ерекшелігі шығыңқы білеулерінің дөңгелек болуында (4-сурет: 3,4). Ернеу жиегі тегіс, жалпақ, сыртқы бетінің өңделу нәтижесінде ернеуі

сүйір құстың тұмсығы тәрізді келген (4-сурет: 3). Келесі ыдыстың ернеу жиегі қалыңдатылып, сыртқа қайрылған. Нәтижесінде ернеуі қимасында дөңгелек етіліп сомдалған (4-сурет: 4). Бұл түрдегі ыдыстардың шығыңқы білеулерінің мойыннан төмен орналасуы ыдыстардың мойын бөлігін айқын аңғарылуына негіз болғанын көруге болады.

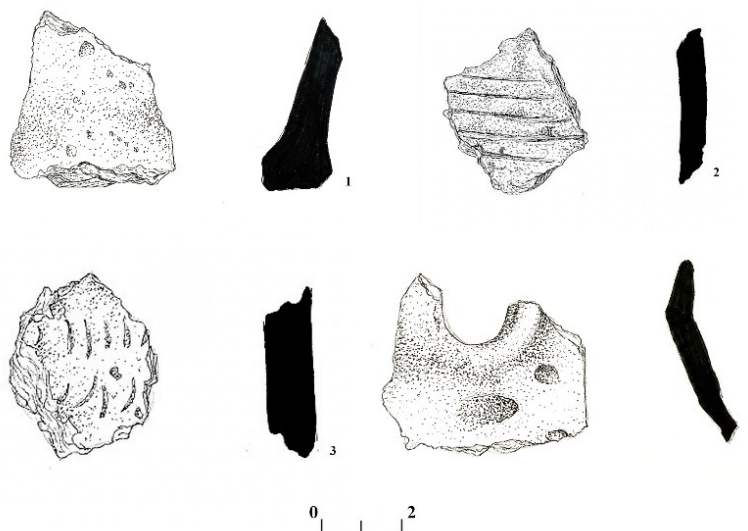
Сурет 4. Аршалы-2 қонысынан табылған банка тәрізді ыдыстардың түрлері

Рис. 4. Типы банкообразных сосудов, обнаруженных на поселении Аршалы-2

Fig. 4. Types of jar-shaped vessels discovered at the Arshaly-2 settlement.

Қазба барысында көзе және банка тәрізді ыдыстармен қатар диаметрі 3,5 см болатын шағын қыш шүмек анықталды (5-сурет: 4). Аталған бұйым қоныста шүмекті ыдыстардың қолданылғанын дәлелдейді.

Сонымен қатар Аршарлы-2 қонысында інжу секілді түйінді әрі шығыңқы, тік түсірілген ойықты және көлденең сызықты өрнектіктердің (3-сурет: 1,2; 5-сурет: 2,3) басым болуы сақ дәуірінің керамикасына тән негізгі өрнектеу түрлері екендігін көрсетеді.

Сурет 5. Аршалы-2 қонысынан табылған ыдыстардағы өрнек түрлері

Рис. 5. Типы орнамента сосудов из поселения Аршалы-2

Fig. 5. Types of vessel decoration from the Arshaly-2 settlement

Аталмыш өрнектер Алтай, Батыс Сібір және Солтүстік Қазақстан аумағындағы ескерткіштердегі материалдарымен жақын болып келеді. Бұл ерекшелік өрнек салу дәстүрінің кең аумақта таралғанын және мәдени байланыстардың болғанын аңғартады [6; 7]. Мұндай өрнектеу техникасы Орталық Қазақстандағы Абылай, Тағыбайбұлақ, Сарыбұйрат, Керегетас-2, Қызылсүйір-2 және Едірей-3 қоныстарында кездеседі [8, 92-б.; 9, 10-б.; 10, 58-б.; 11, 39-б.]. Сонымен қатар, өрнектердің Кеңөткел-10, Тасқора және Тасқора-1 секілді Солтүстік Қазақстан аумағындағы қоныстарда, сондай-ақ Ертіс алқабындағы ескерткіштерде тіркелуі оның кең аумақта таралғанын және көрші өңірлермен мәдени байланыстардың болғанын көрсетеді [12, 97–99-б.].

Э.В. Сайконың пікірінше, керамикалық ыдыстардағы өрнектер тек сәндік мақсатта ғана қолданылмаған, сонымен қатар белгілі бір технологиялық қызмет атқарған. Зерттеуші ыдыс бетіне түсірілген өрнектер, әсіресе жұмсақ әрі иілгіш саздан жасалған бұйымдардың кептіру және күйдіру барысында жарылып кетуіне көмектескен. Сондай-ақ ыдыстардың деформациялануына жол бермей, саз массасындағы ішкі кернеуді азайтуға көмектескен. [13, 33–36-б.].

Техника-технологиялық талдау жұмыстарын ҚР ҒЖБМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Археологиялық технология зертханасының меңгерушісі Е.В. Дубягина жүргізді.

Аршалы-2 қонысының керамикалық материалы Орталық Қазақстанның сақ кезеңіндегі қоныстарынан анықталған керамикалық материалдардың технологиясымен ұқсас екендігін көрсетеді. Шикізат құрамында құмды саздың басым болуы Сарыбұйрат, Абылай және Едірей-3 қоныстарынан алынған материалдармен сәйкес келеді [14, 23–32-б.]. Бұл өңірдегі қыш жасайтын шеберлердің темірге бай табиғи құмды сазды кеңінен пайдаланғанын көрсетеді.

Қалыптау массасында қиыршық тастың негізгі қоспа ретінде қолданылуы В.Г. Ломан мен А.З. Бейсеновтің зерттеулерінде келтірілген Орталық Қазақстанның қыш жасау дәстүрімен толық сәйкес келеді. Қоныстан тіркелген қыш ыдыстарда кварцитті және дала шпаты араласқан майда тастың қолданылуы аймақта шикізат көзінің кең екендігін аңғартады. Сондай-ақ органикалық қоспа ретінде мал қиының пайызы жоғары [15, 368-б.].

Ыдыстарды пішімдеп жасауда денесін қалыптастыру технологиясында саз кесектерін жапсыру (лоскутно-комковатый) тәсілінің басым болуы ерекше назар аударады. Бұған дейін жүргізілген зерттеулерде Орталық Қазақстанда көбіне таспалап қалыптау тәсілі басым болған.

Ал, саз кесектерін жабыстыру әдісі негізінен Солтүстік Қазақстан ескерткіштеріне тән. Сондықтан Аршарлы-2 қонысының керамикалық материалдарынан жергілікті технологиялық ерекшеліктермен әртүрлі мәдени дәстүрлердің өзара байланысуын көрсетеді.

Жалпы алғанда, Аршарлы-2 қонысының қыш ыдыстары жасалу технологиясы жағынан Орталық Қазақстандағы тасмола мәдениетіндегі керамикалық материалдарға сәйкес келеді. Сонымен қатар ыдыс жасау техникасындағы кейбір ерекшеліктер жергілікті технологиялық бейімделуді немесе мәдени байланыстардың ықпалын көрсетеді. Бұл мәліметтер Аршарлы-2 қонысын хронологиялық тұрғыдан б.д.д. VIII–V ғғ. мерзімделетінін көрсетеді.

Қорытынды.

Жалпы Аршарлы-2 қонысына жүргізілген морфологиялық талдау нәтижесінде керамикалық кешен негізінен асханалық мақсаттағы көзе және банка тәрізді ыдыстардан тұрады. Ыдыстардың пішіндік ерекшеліктері негізінде олар жабық және ашық пішінді екі топқа бөлініп, әр топтың ішінде ернеуінің, мойнының және дене бөлігінің морфологиялық белгілеріне қарай бірнеше түрлері бөлінді. Керамикалық бұйымдар арасынан жөндеуге арналған саңылаулары бар ыдыстар мен шүмек бөлігінің табылуы қыш ыдыстардың ұзақ уақыт пайдаланылғанын, сондай-ақ шүмекті ыдыстардың да қолданылғанын дәлелдейді.

Ыдыс беттеріндегі өрнектерден інжу тәрізді түйінді, шығыңқы, ойықты және көлденең сызықты өрнектердің басым болып келеді. Бұл өрнектеу дәстүрі барлық сақ дәуірі керамикалық кешендеріне тән белгі. Сондай-ақ бұл өрнектердің Алтай, Батыс Сібір және Солтүстік Қазақстан ескерткіштерінде кездесуі мәдени байланыстардың болғанын көрсетеді.

Керамикалық кешенге жүргізілген технологиялық талдау нәтижесі құм аралас саз (33,3%) және дала шпаты қосылған саз (25,9%) басым болған. Кварцит пен гранит ұнтағының негізгі минералдық қоспа ретінде кеңінен қолданылуы олардың көбіне 1:5 арақатынасында (40,7%) кездеседі. Сондай-ақ органикалық қоспалардың жоғары болуы (81,5%) осы өңірге тән қыш жасау дәстүрінің тұрақты белгілері болып табылады. Аршарлы-2 қонысындағы қыш ыдыстардың жасалу техникасы Орталық Қазақстан өңіріндегі өзгеде ерте темір дәуірі ескерткіштеріндегі керамикалық материалдармен жақын. Зерттеу нәтижесі Аршарлы-2 қонысындағы қыш жасау өнері жергілікті дәстүрлер негізінде дамыған. Сонымен қатар, керамикалық кешенде анықталған технологиялық және морфологиялық белгілердің әртүрлі болуы ерте темір дәуіріндегі Сарыарқа тұрғындарының мәдени құрамы күрделі болғанын көрсетеді. Бұл жағдай Аршарлы-2 қонысының керамикасы жергілікті дәстүрлер негізінде қалыптасып, белгілі бір дәрежеде мәдени байланыстар мен технологиялық тәжірибе алмасудың да ықпалы болғанын аңғарамыз.

Қорыта келгенде Аршарлы-2 қонысының керамикалық кешені Орталық Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі жергілікті қыш жасау дәстүрінің өзіндік ерекшеліктерін айқындайды. Өңірдегі керамика өндірісінің технологиялық тұрақтылығын, көршілес мәдени аймақтармен болған мәдени байланыстарын сипаттайтын маңызды археологиялық дерек көзі болып табылады. Аршарлы-2 қонысынан алынған керамикалық материалдарды кешенді зерттеу Орталық Қазақстан мен Сарыарқа аумағындағы ерте темір дәуірі қыш өндірісінің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Касенова А.Д., Утубаев Ж.Р., Казизов Е.С. *О результатах разведки 2021 г. в Северо-Восточной Сарыарке: предварительное сообщение // Маргулановские чтения–2021 (Марғұлан оқулары): материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.) / Гл. ред. А. Онгарулы. Т. 2. С. 11–22.*

2. Utubayev Zh., Duisenbay D., Shagirbayev M., Dubyagina E. *Arshaly settlement and Dongal culture in Northeastern Kazakhstan: results of interdisciplinary research* // МАИАСП. 2024. No18. Pp.48–68.

3. Утубаев Ж.Р., Шағырбаев М.С., Дубягина Е.В., Эндо Э., Дүйсенбай Д.Б. Аршалы-2 ерте темір дәуірінің қонысы: жаңа зерттеулер мен пәнаралық талдаулардың нәтижелері. Қазақстан археологиясы. 2026. No1 (31). 135–158-бб.

4. Бейсенов А.З. Жилище сакской эпохи // Вестник Томского государственного университета. История. 2017а. № 45. С. 72–82.

5. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Цетлин Ю.Б., Внуков С.Ю., Глушков И.Г. и др. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). Самара: СГПУ, 1999. С. 5–109.

6. Хабдулина М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 7. Уральск, 2007. С. 181–195.

7. Бейсенов А.З. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 11–38.

8. Бейсенов А.З. Поселения раннесакского времени Центрального Казахстана // Записки ИИМК. РАН. 2014б. № 9. С. 92–106.

9. Бейсенов А.З. Поселение Сарыбұйрат – памятник раннего железного века Центрального Казахстана // Вестник Университета Кайнар. 2009а. Вып. 4/2. С. 8–11.

10. Бейсенов А.З. Поселение раннесакского времени Едирей-1 в Центральном Казахстане // Алаш (Историко-этнологический журнал). 2009б. No6 (27). С.56–63.

11. Бейсенов А.З. Поселение Тагыбайбулак в Центральном Казахстане // Известия Алтайского государственного университета. 2014а. № 4-1 (84). С. 35–41.

12. Бейсенов А.З. Памятники раннего этапа тасмолинской культуры // Вестник Томского государственного университета. История. 2016. № 1 (39). С. 95–106.

13. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. Москва, 1982. 216 с.

14. Бейсенов А.З., Шевнина И.В. Поселения сакского времени Центрального Казахстана: новые результаты исследования состава керамики // Вестник Дагестанского научного центра. 2022. № 86. С. 23–32.

15. Loman V.G. Early Iron Age Pottery Technology of the Kazakh Uplands (Saryarqa) // Oriental Studies. 2024. Vol. 17. No. 2. Pp. 354–372.

16. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. Алматы: Інжу-маржан, 2009. 264 с.

References

1. Kassenova A. D., Utubayev Zh. R., Kazizov Ye. S. O rezultatakh razvedki 2021 g. v Severo-Vostochnoi Saryarke: predvaritel'noe soobshchenie [On the results of the 2021 archaeological survey in North-Eastern Saryarka: preliminary report] // Margulanovskie chteniya–2021 (Margulan Readings): Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Velikaya step v kontekste etnokulturnykh issledovaniy», posvyashchennoi 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 30-letiyu Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana (Almaty, 26–27 October 2021). Vol. 2. P. 11–22. [in Russian].

2. Utubayev Zh., Duisenbay, D., Shagirbayev M., Yerzhanova A., Dubyagina Ye. *Arshaly Settlement and Dongal Culture in Northeastern Kazakhstan: Results of Interdisciplinary Research. Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya* [Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region]. 2024. No. 18. P. 48–67. [in English].

3. Utubayev Zh. R., Shagirbayev M. S., Dubyagina Ye. V., Endo E., Duisenbay D. B. Arshaly-2 erte temir dauirining qonysy: zhana zertteuler men panaralyq taldaulardyn natizheleri [Arshaly-2 Is an Early Iron Age Settlement: Results of New Research and Interdisciplinary Analysis]. *Kazakhstan arkheologiyasy [Kazakhstan Archaeology]*. 2026. No. 1 (31). P. 135–158. [in Kazakh].
4. Beisenov A.Z. Zhilishche saksloi epokhi [The Saka Period Dwelling] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2017a. No. 45. P. 72–82. [in Russian].
5. Bobrinski A.A. Goncharnaya tekhnologiya kak obekt istoriko-kulturnogo izucheniya [Pottery Technology as an Object of Historical and Cultural Research] // Tsetlin Yu.B., Vnukov S.Yu., Glushkov I.G. et al. *Aktual'nye problemy izucheniya drevnego goncharstva (kollektivnaya monografiya) [Current Problems in the Study of Ancient Pottery (Collective Monograph)]*. Samara: SGPU, 1999. P. 5–109. [in Russian].
6. Khabdulina M.K. Tasmolinskaya arkheologicheskaya kultura: sovremennoe sostoyanie [The Tasmola Archaeological Culture: Current State] // *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. Iss. 7. Ural'sk, 2007. P. 181–195. [in Russian].
7. Beisenov A.Z. Poseleniya i mogilniki saksloi epokhi Tsentralnogo Kazakhstana [Settlements and Burial Grounds of the Saka Period in Central Kazakhstan] // *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokul'turnykh protsessov Stepnoi Evrazii [The Saka Culture of Saryarka in the Context of Ethnosociocultural Processes of the Eurasian Steppe]*. Ed. by A.Z. Beisenov. Almaty: IA; NITsIA «Begazy-Tasmola», 2015. P. 11–38. [in Russian].
8. Beisenov A.Z. Poseleniya rannesakskogo vremeni Tsentralnogo Kazakhstana [Early Saka Settlements of Central Kazakhstan] // *Zapiski IIMK RAN*. 2014b. No. 9. P. 92–106. [in Russian].
9. Beisenov A.Z. Poselenie Sarybuiat – pamyatnik rannego zheleznogo veka Tsentralnogo Kazakhstana [The Sarybuiat Settlement: An Early Iron Age Site in Central Kazakhstan] // *Vestnik Universiteta Kainar*. 2009a. Iss. 4/2. P. 8–11. [in Russian].
10. Beisenov A.Z. Poselenie rannesakskogo vremeni Edirei-1 v Tsentralnom Kazakhstane [The Early Saka Settlement of Edirei-1 in Central Kazakhstan] // *Alash (Istoriko-etnologicheskii zhurnal)*. 2009b. No. 6 (27). P. 56–63. [in Russian].
11. Beisenov A.Z. Poselenie Tagybaibulak v Tsentralnom Kazakhstane [The Tagybaibulak Settlement in Central Kazakhstan] // *Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2014a. №. 4-1 (84). P. 35–41. [in Russian].
12. Beisenov A.Z. Pamyatniki rannego etapa tasmolinskoi kultury [Sites of the Early Stage of the Tasmola Culture] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2016. No. 1 (39). P. 95–106. [in Russian].
13. Saiko E.V. Tekhnika i tekhnologiya keramicheskogo proizvodstva Srednei Azii v istoricheskom razvitii [Techniques and Technology of Ceramic Production in Central Asia in Historical Development]. Moscow, 1982. 216 p. [in Russian].
14. Beisenov A.Z., Shevnina I.V. Poseleniya saksloi vremeni Tsentralnogo Kazakhstana: novye rezulyaty issledovaniya sostava keramiki [Saka Period Settlements of Central Kazakhstan: New Results of Ceramic Composition Analysis] // *Vestnik Dagestanskogo nauchnogo tsentra*. 2022. № 86. P. 23–32. [in Russian].
15. Loman V.G. Early Iron Age Pottery Technology of the Kazakh Uplands (Saryarqa) // *Oriental Studies*. 2024. Vol. 17. No. 2. P. 354–372.
16. Beisenov A.Z., Loman V.G. Drevnie poseleniya Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient Settlements of Central Kazakhstan]. Almaty: Inzhu-Marzhan, 2009. 264 p. [in Russian].